

ФОРТЕЦЯ

ЗБІРНИК
ЗАПОВІДНИКА
"ТУСТАНЬ"

КНИГА IV

Простір-М
Львів 2020

УДК 902/908+719:623.1|(477.83-751)(082)
Фортеця : збірник заповідника “Тустань”. – Л. : ПРОСТІР-М,
2020. – Кн. 4. – 540 с.

Науковий збірник містить нові матеріали досліджень освоєння Карпатського регіону та наскельної фортеці Тустань від найдавніших часів до сьогодення (геологія, археологія, історія, етнологія, архітектура, реставрація).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф. Леонтій Войтович,
д.і.н., проф. Михайло Глушко,
проф., д-р габ. Міхал Парчевський,
проф., д-р габ. Марек Кромпец,
д.арх., доц. Олег Рибчинський,
к.і.н., доц. Роман Миська (відповідальний редактор),
к.арх., Василь Рожко,
Андрій Котлярчук,
Роман Стрехалюк (відповідальний секретар)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н., с.н.с. Віра Гупало,
проф., д-р габ. Даріуш Домбровський,
д.і.н., проф. Роман Сілецький,
д.арх., доц. Юрій Диба

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”.

Адреса редакційної колегії:
КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань”,
вул. Чайковського, 17, м. Львів, Україна. 79000.
Тел. (032)261-37-80;
e-mail: conference@tustan.ua
tustan.ua

ISBN 978-617-7746-61-3

© КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань” та автори, 2020

Віталій Нагірний, Роман Миська
Найдавніші літографії із зображенням Тустані..... 298

Віталій Нагірний
Тустань на фотографіях Альбіна Фрідріха 307

Богдан Лазорак, Тетяна Лазорак
Перші музейні експедиції та грандіозна програма Петра Франка у створенні окремого заповідника в Нагуєвичях у 1940–1941 рр. 313

Андрій Сова
Мальовничими стежками українських Карпат, або мандрівка Петра Франка 1911 року в Урич і околиці 336

Роман Стрехалюк
Жіноча сітка ОУН в селі Урич в 1944–1945 рр. 349

Етнологія

Михайло Глушко
Етнографічно-антропологічна експедиція 1904 року теренами Бойківщини – важлива подія в історії українського народознавства..... 368

Роман Сілецький
“Година годині не рівня”: час у традиційних світоглядних уявленнях та повір'ях бойків..... 386

Роман Радович
Традиційне житло центральної Бойківщини (за матеріалами Сколівського району Львівської області) 399

Василь Сивак
Гряди та жердки в інтер'єрі народного житла Бойківщини кінця XIX – початку XX ст. 428

Володимир Галайчук
Упири, ворожильники та “непрості” у традиційних віруваннях бойків Старосамбірщини..... 447

*Віталій НАГІРНИЙ,
Роман МИСЬКА*

НАЙДАВНІШІ ЛІТОГРАФІЇ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ТУСТАНІ

У статті здійснено аналіз двох літографій з фондів Національного музею у Кракові, що є найдавнішими відомими зображеннями Тустані на сьогодні. Хронологічно вони датуються періодом від початку 1820-х до кінця 1830-х рр. У сюжетному плані ілюстрації відтворюють загальний вигляд скельного комплексу на околицях села Урич із фрагментами мурованих кам'яних укріплень на ньому. Аналіз цих літографій дозволяє заперечити гіпотезу про існування цегляної забудови на скелях Тустані.

Ключові слова: Тустань, Урич, Антоній Ланге, Кароль Ауер, літографія.

Залишки середньовічної фортеці Тустань, розташовані на мальовничих скелях поблизу села Урич, вже в першій половині ХІХ ст. почали привертати увагу митців¹, у результаті чого в 1820–1830-х рр. з'явилися перші літографії з їх зображеннями. Окремі з них збереглися до наших днів і залишаються цінним джерелом для вивчення минулого колишньої твердині. Дві такі літографії зберігаються сьогодні у фондах Національного музею у Кракові (Muzeum Narodowe w Krakowie)².

Обидва зображення виконано у техніці літографії – виду гравюри, який у 1796 р. винайшов Йоганн Алоїзій Зенефельдер (Johann Alois Senefelder, 1771–1834). Вона

¹ Дет. про це див.: Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – Київ, 1996. – С. 33–38 і наст.

² За допомогу в пошуку матеріалів хочемо висловити щире подяку працівникам Національного музею у Кракові: Агаті Ральській (Agata Ralska) і Пьотрові Новакові (Piotr Nowak).

полягала в нанесенні малюнка на пласку друкарську форму (камінь або метал) і перенесенні відбитка на папір методом відтискування³. Літографії відтиснуто на твердому папері та підписано польською й німецькою мовами: “Kamień pod Uryczem w Cyrkule Stryjskim / Der Stein bey Urycz im Stryer Kreise”⁴.

Перша літографія має розміри 56 × 43,5 см⁵. Її було створено для альбому “Zbiór najpiękniejszych i najinteresowniejszych okolic w Galicyi = Sammlung der schönsten und interessantesten Gegenden von Galizien”, який видав у Львові 1823 р.⁶ Пьотр Піллер (Piotr Pillar, 1801–1874)⁷. Автором рисунка був львівський художник і літограф Антоній Ланге (Antoni Lange, 1774–1842)⁸. Ім'я людини, котра перенесла його на друкарську форму, на літографії не вказано, однак досить правдоподібно, що літографію виконав сам А. Ланге⁹. У центрі зображення – група скель, на яких прослідковуються залишки мурованих кам'яних укріплень. На передньому плані група з семи осіб, які розташувалися на відпочинок (рис. 1).

Друга літографія має розмір 23,4 × 16,3 см. Ілюстрацію було створено для альбому “Galicya w obrazach”, який видавав П. Піллер у 1837–1838 рр. у Львові¹⁰. Рисунок виконав Антоній Ланге. Точна дата його створення невідома. Невеликі відмінності з першим рисунком А. Ланге могли би свідчити на користь того, що він намалював другий рисунок одночасно з першим, тобто перед 1823 р. З іншого боку, ці ж відмінності

3 Див.: Зенефельдєр (Алоїзій Senefelder, 1771–1834) // *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. – Т. 12а. – Санктъ-Петербургъ, 1894. – С. 548; *Словник української мови*: в 11 т. – Т. 4. – Київ, 1973. – С. 531.

4 Muzeum Narodowe w Krakowie, Dział III: Ryciny/Widoki, rys. 4566; Dział XV: Ryciny-ewidencja, rys. 7493/30.

5 Ibidem, Dział III: Ryciny/Widoki, rys. 4566.

6 Zbiór najpiękniejszych i najinteresowniejszych okolic w Galicyi = Sammlung der schönsten und interessantesten Gegenden von Galizien. – Lwów, 1823. – Nr. 23. Див. також: Biblioteka Narodowa. Baza Polona. – Режим доступу: <https://polona.pl/item/zbior-najpiekniejszych-i-najinteresowniejszych-okolic-w-galicyi-sammlung-der-schonsten,MjY0Mzgz/24/#info:metadata> (переглянуто 18.02.2020).

7 Дет. про цього видавця див.: *Trojanowski A. Pillarowie lwowscy* // *Cracovia Leopoldis*. – 2005. – № 3 (43). – S. 8.

8 Muzeum Narodowe w Krakowie, Dział III: Ryciny/Widoki, rys. 4566.

9 *Domański M. Lange Antoni* // *Słownik Artystów Polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. Malarze, rzeźbiarze, graficy. – Т. 4: Kł-La. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. – S. 437.

10 *Galicyja w obrazach czyli Galerya litografowanych widoków, okolic i najznakomitszych zabytków w Galicyi z opisaniem obrazów w języku polskim i niemieckim*. – Lwów, 1837–1838. – Nr 43. Див. також: Biblioteka Narodowa. Baza Polona. – Режим доступу: <https://polona.pl/item/galicyja-w-obrazach-czyli-galerya-litografowanych-widokow-okolic-i-najznakomitszych,MjUxMzE1/67/#info:metadata> (переглянуто 18.02.2020).

Рис. 1. Антоній Ланге. Літографія "Камієнь под Урычем в Сыркеле Стрыжским / Der Stein bey Urych im Stryer Kreise". 56×43,5 см.

Pic. 1 Antoni Lange. Lithograph "Rock near Urych in Stryi District". 56×43.5 cm.

Рис. 2. Антоній Ланге. Літографія "Kamień pod Uryczem w Cyrkule Stryjskim / Der Stein bey Urycz im Stryer Kreise". 23,4 × 16,3 см.
 Pic. 2 Antoni Lange. Lithograph "Rock near Urych in Stryi District". 23.4×16.3 cm.

дають підстави припускати, що він міг виконати другий рисунок на основі більш ранніх зарисовок, у другій половині 1830-х рр.¹¹ спеціально для альбому “Galicya w obrazach”. Творцем гравюри на друкарській формі для літографії був львівський літограф Кароль Ауер (Karol Auer, 1818 – після 1858)¹². У центрі зображення літографії – як і на попередній ілюстрації – група скель, на яких прослідковуються залишки мурованих кам’яних укріплень. На передньому плані група з шести осіб, які розташувалися на відпочинок (рис. 2)¹³.

Збереглася також кольорова версія цієї літографії¹⁴, однак час і обставини її створення достеменно не відомі. Можемо тільки припускати, що вона побачила світ одночасно з чорно-білим зображенням фортеці, яке виконав К. Ауер на основі другого рисунку А. Ланге (рис. 3).

На обох літографіях маємо доволі схематичне зображення скельного комплексу Тустані. Загальні маси скельних виступів відтворено, проте не “дослівно”, а з певними авторськими узагальненнями. Картини фіксують тогочасний стан збереження кам’яної стіни на дитинці фортеці та доповнюють письмові описи пам’ятки, зокрема, вказаної стіни. Практично всі дослідники Тустані ХІХ ст. у своїх текстах описували кам’яну стіну з південного боку замку, зазначаючи наявність у ній аркоподібної брами та хвіртки¹⁵. Подібну ситуацію зі збереження описаної стіни зафіксовано на фото Володимира Демитрикевича з початку ХХ ст. (рис. 4)¹⁶. Слід зазначити, що автор у своїй статті чи не першим вказав на відсутність слідів функціонування тут брами та надто складний підйом до замку з південного боку. На його думку, отвір у стіні утворився внаслідок її руйнування, а брама знаходилася з північно-східного боку¹⁷. Пізніше ці припущення було підтверджено під час планомірних досліджень пам’ятки експедицією Михайла Рожка.

У середині ХХ ст. кам’яна стіна зазнала значних руйнувань, зокрема було втрачено центральний фрагмент,

11 Відомо, що в останні роки життя А. Ланге, з огляду на стан здоров’я, був змушений відмовитися від подорожування і малював свої пейзажі на основі більш ранніх зарисовок та по пам’яті (*Domański M. Lange Antoni...* – S. 436).

12 Про нього див.: *Sandel J. Auer Karol // Słownik Artystów Polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy.* – Т. 1: А–С. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – S. 44.

13 Muzeum Narodowe w Krakowie, Dział XV: Ryciny-ewidencja, rys. 7493/30.

14 Особистий архів М. Рожка.

15 Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця... – С. 33–39.

16 *Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicji wschodniej, pod względem archeologicznym (z 6 tablicami) // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne.* – Т. VI. – Kraków, 1903. – Tab. XXII; *Рожко М. Ф. Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу.* – Львів, 2016. – С. 126, рис. 63.

17 *Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicji wschodniej...* – S. 20–21.

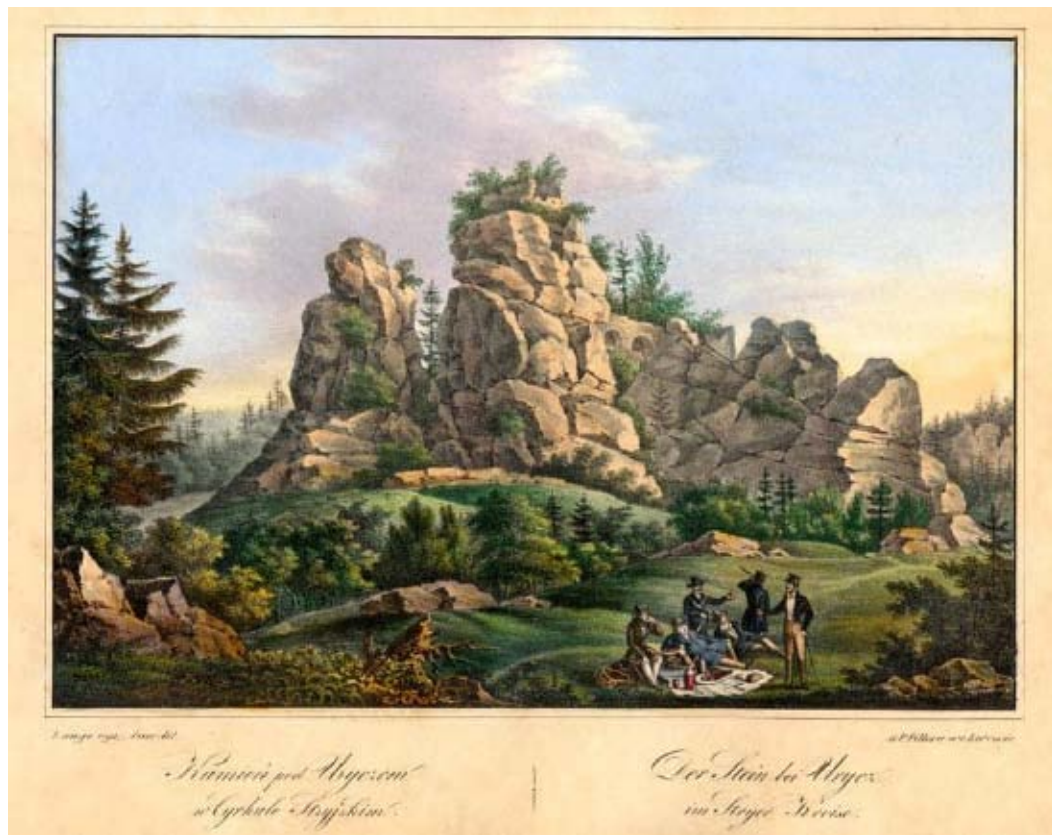

Рис. 3. Антоній Ланге. Літографія “Камієнь под Урычем в Сыркале Стрыжскім / Der Stein bey Urycz im Stryer Kreise”.
Pic. 3 Antoni Lange. Lithograph “Rock near Urych in Stryi District”.

що утримував склепіння двох арок. Це зафіксовано на фотографіях Павла Раппопорта¹⁸, Петра Лінинського¹⁹ та мешканців с. Урич (рис. 5)²⁰. За інформацією від Григорія Яроша, стіна завалилась у березні 1970 р.²¹

Рис. 4. Видля Каменю з південного боку. Фото В. Демитрикевича.
Pic. 4. Southern view of Kamin (Rock). Photo by V. Demytrykevush.

Іншим цікавим елементом зображення скель на рисунках А. Ланге є верхня частина “Великого каменю”, яка сприймається як мурована стіна. Саме це зображення дало підстави М. Рожкові припустити існування сьомого будівельного періоду: “Малюнки середини ХІХ ст. та документальний матеріал дають уявлення ще про один період забудови – сьомий. Він виконаний у цеглі на Верхній площадці (висота 68 м над рівнем долини). Проте цей будівельний період належить до пізньосередньовічного часу, а тому не входить до нашого дослідження”²². Про наявність руїн муру на верхівці найвищої скелі в Уричі

18 Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – Ленинград, 1967. – С. 138, фото 131. – (Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 140).

19 Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця... – С. 53, рис. 15.

20 Фото 1960 р. з архіву Ганни Фешовець (1934 р. н). На фото зліва – Іван Швед (батько Ганни), 1904 р. н.

21 Висловлюємо щире подяку старшому науковому співробітнику КЗ ЛОР АДКЗ “Тустань” Ігорю Лавришину за допомогу в зборі інформації про руйнування стіни.

22 Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця... – С. 25.

вказував зокрема Іполит (Гіполит) Ступницький²³.

Під час архітектурно-археологічних досліджень Тустані на “Великому камені” було виявлено фрагмент кам'яної мурованої стіни. Вона знаходилася із західного боку Каменя на висоті 60 м над рівнем долини. Поряд зафіксовано муровану з кам'яних блоків цистерну. Проте вони знаходяться нижче від верхнього майданчика, з яким ми можемо пов'язати зображений на літографії фрагмент стіни. На верхньому майданчику зафіксовані численні пази та вруби від дерев'яної забудови, проте немає жодних слідів від мурованої стіни.

Низка дослідників XIX ст. вказували на наявність у Тустані цегляної стіни чи її фрагментів, маючи на увазі, перш за все, згадану вище велику стіну з південного боку дитинця. Цю тезу спростував свого часу М. Рожко, адже під час досліджень не було виявлено жодних слідів цегли у кладці кам'яної стіни²⁴. Також слід зазначити, що під час археологічних досліджень Тустані було виявлено лише дев'ять фрагментів цегли²⁵. Більшість з них невеликих

Рис. 5. Мешканці с. Урич на тлі залишків стіни на Камені з південного боку.

Фото 1960 р.

Pic. 5. Inhabitants of the village of Urysh on the background of the remains of a brick wall on the southern side of Kamin. Photo, 1960.

²³ Лазорак Б. “...Vue du Rocher d’Urycz”: описи мандрівок до замку Тустань в Уричі з “фарбами і без” (1789–1913) // Фортеця: збірник заповідника “Тустань”. – Кн. 3. – Львів, 2018. – С. 263.

²⁴ Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця... – С. 34–37.

²⁵ Висловлюємо щиро подяку Головному зберігачу фондів КЗ ЛОР АДІКЗ “Тустань” Наталії Керч за надану інформацію.

розмірів, окремі фігурують в польових інвентарних списках знахідок як обмазка. Ймовірно, разом із кахлями, виявленими на пам'ятці, їх використовували для виготовлення печі (печей). Таким чином, можна спростувати припущення про існування “цегляного” періоду забудови Тустані.

Порівняння вже відомих зображень Тустані з описаними у статті літографіями дозволяє детальніше відтворити історію пам'ятки. Зокрема, за результатами розвідки можемо заперечити гіпотезу про існування цегляної забудови на скелях Тустані.

Vitaliy NAGIRNYI, Roman MYSKA

THE OLDEST LITHOGRAPHS WITH THE IMAGE OF TUSTAN

The article analyses two oldest lithographs depicting Tustan that are kept in the collection of the National Museum in Krakow. They are dated back to the period from the beginning of the 1820s to the end of the 1830s. The lithographs recreate the general view of the rock complex with the fragments of stone masonry. The analysis of these lithographs allows us to refute the hypothesis of brick construction on the rocks of Tustan.

Keywords: Tustan, Urych, Antoni Lange, Karol Auer, lithographs.